

50eko hamarkadako abertzaletasuna, jarraipena eta berrikuntza

MIKEL AIZPURU

EHUko Historia Garaikidea Saileko irakaslea

Sarrera

Euskal abertzaletasunaren historia landu duten ikerlariak jarrera aldakorrak izan dituzte 1936ko Gerra Zibilak sortutako garai historikoarekin. Franco hil ondoren hainbat lan argitaratu ziren orduko testigantzak jaso zuten Eugenio Ibarzabalen eskutik; ordukoa dugu Emilio Lopez Adanen *El nacionalismo vasco en el exilio* liburu garrantzitsua. Hurrengo urteetan, ordea, historialarien interesak Sabino Arana eta XX. mende hasierako urteetara aldatu ziren. 1990eko hamarkadan, lan horiekin batera, Amerikako abertzaletasuna (Koldo San Sebastian eta Iñaki Anasagastiren eskutik) eta ETAREN ingurukoak landu ziren; *Euskadi Ta Askatasuna - Euskal Herria y la Libertad* entziklopedia nabarmendu zen une horretan. Bilakaera horren ondorioz, Eusko Alderdi Jeltzalearen historia landu zuen historialari taldeak ia-ia hutsetik hasi zuen bere lana (*El péndulo patriótico* famatua) frankismoari zegokionez.

Azken urte hauetan, aldiz, frankismoaren garaiko abertzaletasunak berriz jaso du arreta eta lau lan nabarmendu dai-

tezke: Andima Ibinagabeitiaren inguruan Pako Sudupek argitaratutako artikulu- eta idatzi-bildumak, Xabier Irujok idatzitako doktorego-tesia, *Euskal Erbeste politikoa Uruguain (1943-1955)*, Ludger Mees-ek kaleratutako Agirre lehendakariaren biografia politikoa eta Iñaki Bernardok eta Iñaki Goioganak plazaratu berri duten Jesus Galindezen inguruko lan berritua. Ez dira falta —nahiz eta oraindik gutxi izan— orduko militanteen testigantzak (Inza 2006). Argitalpen horiek guztiek, aurreko urteetan plazaratutakoekin batera, aukera ona ematen digute 1950eko hamarkada garrantzitsuari begirada berria emateko, nahiz eta, oraindik, datu asko falta zaizkigun ikuspegi hori osatzeko eta biribiltzeko.

Arestian aipatutako liburuen irakurketak aditu ez den bati eragindako hausnarketaren ondorio dira ondorengo leerroak. Izan ere, liburu horien ekarpenak garai horri buruzko argi gehiago edukitzen lagundu digute. Berrikuntza bi norabidetatik dator, erabilitako iturrietatik eta, bereziki, planteatutako hipotesietatik. Bizkaiko Arteako Abertzaletasunaren Agiritegia irekitzeak asko lagundu du berritze horretan, baina oraindik asko dira itxita jarraitzen duten agiritegiak (ofizialak eta Elizarenak), gutxi erabilita daudenak (PCE eta PSOEnak, adibidez) edota ezagutzen ez ditugun agiritegi pribatuak. Lan horien emaitzek, bestetik, garaiaren aberastasuna eta konplexutasuna azaldu dizkigute. Beraz, osatu gabea da plazaratutako ikuspegia, interpretazio historiko guztien moduan, baina agiritegiei dagokien hutsuneak bere behin-behinekotasuna areagotu egiten du.

1950eko hamarkadaren azterketak, eta orokorrean, frankismo garaikoarenak lan gehiago eskatzen ditu eta, nire ustez, ikuspegi berri bat hartzea. Berrikuntzak eskatzen dituen ahaleginak desberdinak dira eta zailtasuna aldatu egiten da gai batetik bestera. Lehenengo ahalegina nahiko sinplea da planteatzeko. Gaiaren azterketak lau gunere uztartu behar ditu: erbesteko abertzaletasuna; bertokoa; abertzaletasunaren harremana oposizioko beste indar politikoeekin eta euskal gizartean gertatzen ari ziren aldaketak.

Normala denez, artxiboek erbesteko abertzaletasunaren agiriei eman diete lehentasuna, horiek zirelako gordetzen errazena; beraz, ikerketei oinarri sendoa ematen dietenez, erbestealdiak hartu du azterketen artean lehentasuna. Lan horien garrantzia ukatu gabe, agiritegi horiek ere garbi erakusten dute Baionan edo Parisen zeuden buruzagiek ondo zekitela zer ari zen gertatzen Hego Euskal Herrian, bai politikan, bai ekonomian, baita kulturen ere. Beste ahalegin batek, bide beretik, garaiari buruzko historiografia politikoa eta soziala kulturalarekin uztartu behar ditu. Beraien ibilbidea, paralelo egin ordez, behin eta berriz gurutzatzen delako. Kulturaren azterketek, gainera, gaur egungo ikuspuntu-tik interesgarriak izan daitezkeen pertsona eta taldeez gain (euskaraz lan egin zuten Ibinagabeitia eta Zaitegi aztartzeaz gain, adibidez), orduan garrantzitsuak ziren pertsona eta mugimenduak kontuan izan behar ditu, nahiz eta denboraren joan-etorriek erabat zokoratu.

Nire ustez historialariok horma berriak altxatu ditugu, zeudenez gain, eta nekez ikusten da gure idazlanetan fenomeno askotan dauden elementuen aniztasuna, garaiko pertsonen artean zegoen komunikazioa, eta burutzen zituzten lanen aberastasuna. Adibide bat jartzearren, zenbait kasutan, diferentzia politikoak gorabehera, lankidetzaz oparota gertatu zen itxuraz lubakietan aurrez aurre zeuden pertsonen artean. Historialariok bi oker gauzatzeko arriskua dugu. Batetik, frankismoaren ezaugarriak eta sortutako bizitza-baldintza gogorak ahaztea, gure azterketa egoera eta fenomeno arruntetara zuzenduko balitz bezala. Bestetik, kontrako, hots, frankismoa erabateko eten moduan ikustea. Egia da, gerra garaian eta 1940ko hamarkadan, frankismoak eta frankistek borondate garbia azaldu zutela abertzaletasunarekin, demokraziarekin eta ezkerrekin zerikusia zuen guztia zapaltzeko eta, ezkerreko kideen kasuan bereziki, fisikoki desagerrarazteko. Baina, bestalde, egia da, urteek aurrera egin ahala, agintarien zurruntasuna eta gogortasuna mantendu arren (ikus adibidez Jose Artechek bere egunerokoan

idatzitakoak zentsurari buruz), harremanak berrosatuz joan zirela, zirrikituak irekiz eta zenbait gauza egiteko aukerak ugarituz. Aurrerago ikusiko dugunez, 1950eko hamarkadan, euskal kulturak indar berriak hartu bazituen, hemen eta erbesteetan horretan lanean ari ziren euskaldunen ahaleginen ondorio izan zen. 1940ko hamarkadan, aldiz, beraien arteko komunikazioa ia ezinezkoa izan zen.

Laburregiak diren hiru ohar

Azterketan aurrera egin baino lehen, hiru ohar garrantzitsu egin behar dira. Lehenik eta behin, garai hartako baldintzez jabetu behar dugu. Frankismoaren alderik gogorre-na pasatua bazen ere, errepresioak gordinkeria osoz jarraitzen zuen. Poliziak, Guardia Zibilak eta erregimenaren jarraitzaileek kontrol estua zuten euskal gizartearen gainean. Gerra eta gerraosteko errepresioak bere helburuak lortu zituen. Euskal gizartearen zati handi bat erabat beldurtuta zegoen eta ez zegoen prest beraiek edota beraien seme-alabek eurek jasandakoa berriro jasateko. Egoera horrek gutxi batzuen esku utzi zituen oposizioko ekintzak. Horietako asko, gainera, erbestean zeuden, Iparraldean edo Frantzian batzuk, Amerikan beste batzuk. Erbesteko eta klandestinitateko giroa ez zen beti, Galindezek artikulu gogoangarri batean idatzi zuenaren aurka (Erbesteak on egin digu), ideia eta pentsamendu berriak bereganatzeko aproposena; egokiagoa zen ortodoxia gotortzeko eta eztabaida irekia saihesteko. Frankismoak, bestalde, bi etadura mota sortu zituen: bate-tik, ez zien utzi belaunaldi berriei abertzaletasunaren nondik norakoaz jabetzen, eta ideologia horretara hurbiltzeko modua intuizioa edota famili-tradizioa baino ez ziren izan. Jende asko abertzalea zen, baina ez zekien identifikazio horrek, zehatz-mehatz, zer esan nahi zuen (Olazar 1999, 90). Bestetik, gerraurreko abertzale gehienek ordura arteko pentsamendua mantendu zuten, aldaketa oro jatorriarekiko traiziotzat hartuta. Ezin baztertu, azkenik, Aranaren doktri-

na osotasun aldaezina zela pentsatzeak, abertzaletasunak Errepublika garaian izandako zatiketek (Euzko Abertzale Ekintza eta Jagi-Jagi) eta barne-tentsioek ez zutela lagundu mugimenduaren estrategia finkatzeko orduan egin beharreko eztabaidak giro lasai eta patxadatsuan gertatzen. Kritika eta proposamen berri ugari alboratu ziren gazte ezjakin eta lotsagabeen proposamenak zirelakoan.

Bigarren oharra: abertzaletasuna aipatzen dudanean, bereziki EAJren inguruan gorpuztutako talde, erakunde eta pertsoneri buruz ari naizela azpimarratu behar da. ETA 1958-59an sortu zenez, ez dugu aipatu baino gehiago egingo. EAE eta Jagi-Jagiri zegokienez, ez dirudi urte horietan jarduera nabarmenik zutenik erakunde moduan, eta iraun bazuten erakundearen ikurra pertsona jakin batzuek mantendu zutelako izan zen. EAEn kasuan, alderdian bi gune nagusi zeuden, bata Caracasen bide propioa landu nahi zuena eta bestea Frantzian, Gonzalo Nardiz sailburuaren inguruan. Nardizek EAEn ezaugarri ideologikoak bigundu zituen eta Agirre lehendakariak proposatutako ibilbide politikora hurbildu zen. Amerikako kideen urruntasunak eta Jaurlearitzan jeltzaleekin burututako eguneroko lanak Nardiz EAJren oso hurbileko bilakatu zuten (Renobales 2006). Jagiren kasuan, 1960tik aurrera, behin baino gehiagotan planteatu zuen abertzale guztien batasuna, Fronte Nazionala sortzeko proposatuz. Hala egin zuten 1968an Venezuelako erbestetik Jagiko *Matxari* eibartarrak eta, Euskal Herrian bertan, Trifon Etxeberria *Etarte*-k, EAE eta EAren onespenerekin. Jeltzaleek, ordea, beti egin zioten uko eskakizun horri, nahiz eta zenbait aldiz bileretan parte hartu.

ELAri zegokionez, errepublika garaian sortutako barne arazoei gerraosteak ekarritakoak gehitu zitzaizkien, Manuel Robles Arangiz Iparraldean gelditu zen bitartean, Pedro Ormaetxeak Londresen erakundearen batzorde berria sortu zuelako. Gerra ostean, Biarritzeko batzordeak, Roblesen zuzendaritzapean, hartu zuen berriro buruzagitza, oinarrizko erakundetzea osatuz erbestean, nazioarteko erakunde sin-

dikalen laguntzari esker. 1951tik aurrera ELAk zailtasun handiak izan zituen egoera berrietara egokitzeko, urte horretako grebak atxilotu asko ekarri zuelako eta zuzendarien arteko harremanak oso txarrak zirelako. Manu Robles bera Hegoaldera itzuli zen 1952an eta Erresistentzia berrindartzeko ahaleginek atxiloketa eta zigorrekin amaitu zuten. Sindikatu abertzalearen lan nagusia nazioarteko harremanak lantzerantz bideratu zen (Gare 2001).

Arestian aipatutako EAE eta Jagik, ELAk bezala, hiru lan nagusi gauzatu zituzten 1945etik aurrera hogeita hamar urte luze iraun zuen bigarren erbestealdian. Lehena eta garrantzitsuena dirua biltzea, erakundeak mantentzeko eta, nagusiki, Francoren errepresioaren ondorio larrienak estaltzeko; propaganda lana egitea bigarrena eta jarraitzaile berriak bilatzea hirugarrena, nahiz eta azken lan horretan arrakasta gutxi izan. EAJren zereginetan garrantzi handia izan zuten lan horiek, bere kide askoren eginkizun nagusia bereziki dirua bilatzea baitzen; baina horretaz gain, arrakasta desberdineko estrategia politikoak ere bultzatu zituen.

Hirugarren oharra EAJren eta Jaurlaritzaren inguruan gorpututako abertzaletasunaren organigrama zehazteko dauden zailtasunei dagokie. Ez hainbeste erbesteko erakundeei zegokienez, baizik eta Hego Euskal Herrian edo Amerikan ari ziren abertzale arrunten eginkizunei zegokienez. Berez, banaketa nahiko ximplea zen. Alde batetik, Eusko Jaurlaritza zegoen, Agirre lehendakariarenpean, bestetik EAJ, Doroteo Ziaurriz tolosarraren ustezko zuzendaritzapean. Jaurlaritzak hainbat erakunde sortu zituen bere estrategiak gauzatzeko eta bertan alderdi desberdinetako ordezkariak zeuden, nahiz eta praktikan gehienak eta garrantzitsuenak jeltzaleak edota hauen ingurukoak izan. Erakunde horien artean bat nabarmendu zen, nahiz eta bere lana isilekoa izan: Euzkadiko Jaurlaritzaren Informazio eta Propaganda Zerbitzuak, *Zerbitzuak* izenarekin ezaguna. Horren lan garrantzitsuenak mugako pasabidea ahalbidetzea eta informazioa biltzea ziren, helburu desberdinekin, toki desberdinetan eta hartzaile desberdinen-

tzat. Ez da hau bere historia jasotzeko gunea, baina hiru datu azpimarratu nahi ditut: itxuraz oposizio politikoko erakunderik indartsuena eta antolatuenaren; Agirre lehendakariaren agindu zuzenetara zegoen; eta, azkenik, Bigarren Mundu Gerraren garaitik aurrera Zerbitzuek jasotako informazioaren zati handi bat Estatu Batuen eta, gutxiago, Britainia Handiaren espioitzaren esku utzi zuten, Jaurlaritzari emandako babes politikoaren eta diruaren truke. Ez da aztertu, oraindik, zer motatakoa zen bildutako informazioa.

EAJk, bere aldetik, gune desberdinak zituen: erbesteko EBB, barruko zuzendaritza desberdinak eta gazteen erakundea, Euzko Gaztedi. Alderdiaren zuzendaritza formala Ziaurritzen esku bazegoen ere, praktikan Bizkai Buru Batzarreko lehendakariak (Juan Ajuriagerrak) eta Baionako Beyrisko auzoko egoitzan lan egiten zuten burukideak (Solaun, Unzeta...) saiatzen ziren finkatzen alderdiaren jokabidea. Jaurlaritzaren eta alderdiaren arteko banaketa teoriarik garbia zen, baina zailagoa eguneroko jardunean. 1955ean EKINen sartu zen Jose Antonio Ayestaran, oso ondo jakin gabe non sartzen zen; bere hitzetan:

Dudo que en aquel momento cualquiera de nosotros supiera distinguir entre EKIN, EGI, PNV o Gobierno Vasco. Todo era lo mismo, y formaba parte de un mismo bloque que se caracterizaba por el nacionalismo, pura y simplemente. (Ibarzabal 1970)

Klandestinitateko praktikak zaildu egin zuen bereizketa hori. Nola definitu, adibidez, Ramon Agesta militantea? Zerbitzuetako kidea zen, baita ELAko ordezkaria eta EAJko kidea ere. Galdera bera egin daiteke Koldo Mitxelenari edota Jokin Inzari buruz eta dozenaka militanteri buruz. Klandestinitateak ezarritako lanak, azkenik, espezializazioa eta, kasu batzuetan, profesionalizazioa ere ekarri zituen. Non amaitzen zen militantea eta hasi politikari edota espia profesionala? Bingen Amezagak ezetz biribila eman zien amerikarrei Uruguaiako ezkerreko alderdi eta erakundeen berri ematea eskatu ziotenean.

Erakunde eta militante horiek guztiak Franco botatzea zuten helburu, baina modu, era eta erritmo desberdinetatik abiatuz. Zereginen banaketa funtzionalak, gainera, ezinegonak eta haserreak sortu zituen buruzagi eta militanteen artean. Tentsio horien iturburua, neurri batean, Gerra Zibilean bertan aurki daiteke, Jaurlaritzak eta EAJk jokabide desberdinak izan zituztelako zenbait gaitan (kartzeletako erasoen aurrean edo Santoñako Paktuaren inguruan). 1947tik aurrera areagotu egin ziren aldeak, EBBk ez zuelako begi onez ikusten Agirre Espainiako errepublikarrak biltzeko egiten ari zen ahalegina. Gogoratu behar da, ildo horretan, Agirre lehendakaria alderdiko diziplinatik kanpo bazegoen ere, ez zela horrela gertatzen Jaurlaritzako sailburuekin; batzuk (Leizaola) beste batzuk (Lasarte, de la Torre) baino hurbilago zeuden alderditik. Alderdiko buruzagiaren esanetan, Jaurlaritzako langileek, zerbitzuetakoek, alegia, denbora gehiegi pasatzen zuten abertzaleentzat ustez erabilera praktikorik ez zuen informazioa biltzen eta gutxiegi Francori oposizioa egiten. Giro horretan, ezin ahaztu Konrad Adenauerrek bota omen zuen esaldi famatu hura —«aurkariak daude, arerio politikoak ondoren eta, azkenik, (txarrenak) alderdiko ki-deak»— ezin hobeto bete zela, maiz, EAJren kasuan.

Lehendakariaren estrategiaren porrota

1936ko gerraosteko urteak gogorrak izan ziren, Bigarren Mundu Gerra zer esanik ez, baina gerra amaierarako Jaurlaritzak itxaropentsu begiratzen zion etorkizunari. Ameriketatik, bide desberdinak jarraituz (jarraitzaileen dohaintzak, dibisen trafikoa eta Estatu Batuen ekarpenak), diru nahiko heltzen zen; Agirrek eta bere laguntzaileek aliatuek Franco botako zutela eta berehala itzultzeko moduan izango zirela pentsatzen zuten. Alderdia ere indartsu zegoen: bostehun bazkide inguru zituen Frantzian bertan eta bat egiten zuen Agirre lehendakariak markatzen zuen politikarekin. Eta Agirreraren strategiaren muina Francori alternatiba bat eskain-

tzea zen. Alternatiba horrek ezin zuen izan euskaldunena bakarrik, are gutxiago abertzaleena soilik. Euskaldun guztiena eta espainiar guztiena izan behar zuen; gutxienez Espainiako errepublikar guztiena izan behar zuen eta, ahal izanez gero, monarkikoak ere bildu behar zituen. Hori izan zen Agirre lehendakariak 1945-1950 bitartean bultzatu zuen politika. Horretarako lan ugari egin zituzten, bai Hego Euskal Herrian kartzeletatik irten berriak eta militante berriak antolatzeko, bai atzerrian, orduantxe sortu zen Nazio Batuen Erakundean, baita estatu desberdinetako kantzelaritzatan, Londresen eta Washingtonen bereziki. Ezaguna denez, politika horren barruan, arrakasta-uneak egon ziren, ezagunena 1947ko greba. Bertan bat egin zuten euskal gizartearen ezinonak eta gerraren amaierak sortutako giroak. Baina grebaren oihartzuna ez zen nahikoa izan Bizkaitik eta Gipuzkoatik kanpo ez zuela jarraitzailerik izan ezkutatzeko, ezta Francoren erregimena kolokan jartzeko ere. Itxaropena sortu zuen beste une bat Nazio Batuek Francoren erregimenaren aurkako neurriak onartu zituztenekoa izan zen. 1951ko greba neurri batean zerrenda horretan sar daiteke, nahiz eta ordurako beste arrazoi batzuei erantzun, ezinegon ekonomikoari bereziki. Grebak, dena den, inflexio puntua markatu zuen: ordura arte itxaropena zegoen, harrezkero ez.

1947an bertan, ordea, Agirre lehendakaria eta New Yorken bere ordezkaria zen Anton Irala ohartu ziren jaio berria zen Gerra Hotzaren kontestuan Estatu Batuek ez zutela ezer egingo Franco botatzeko, botere hutsunea komunisten mesederako izan zitekeelako. Euskal agintariek ez zuten onartu nahi izan errealitate hori, eta hurrengo urteetan ahalegin ugari egin zuten Francoren eta erregimen demokratiko baten artean zeuden aldeak nabarmendu nahian iparramerikarren aurrean. Hori gutxi balitz eta euskal oposizioa batuta mantentze aldera, bat egin zuten Indalecio Prietok bultzatutako irtenbide monarkikoarekin. Bilboko sozialista ezaguna, errepublikarren ezintasunarekin gogaiturik, Alfonso XIII.aren semea zen Don Juanen jarraitzaileekin estrategia

bateratua adostu zuen Donibane Lohizunen 1948ko abuztuan. Jeltzaleek hasieran ez zuten irtenbidea begi onez ikusi, baina pixkanaka bertara makurtu ziren, 1949ko martxoan zeharka onartu arte. Don Juanek, ordea, Francorekin biltzea aukeratu zuen eta Prietoren estrategia bertan behera geratu zen 1951ko abuztuan.

Dena alferrik izan zen. Porrotaren adibideak bat bestearen atzetik etorri ziren. 1950ean Nazio Batuen Erakundeak bertan behera utzi zituen Espainiaren aurkako neurriak. Urte horretan bertan, Estatu Batuek lehenengo diru-kredituak eman zizkioten Espainiari. Hurrengo urtean, Frantziako gobernuak, Vichyren garaian onartutako dekretuak erabiliz, Espainiako enbaxadaren eskuetan utzi zuen Eusko Jaurlaritzak Parisen zuen egoitza, Avenue Marceauko etxe dotorea. 1952an, Espainia Unescon sartu zen. 1953an, Espainiak eta Vatikanok Konkordatu berria sinatu zuten, eta urte amaieran Francok eta Estatu Batuek lankidetzaren hitzarmena sinatu zuten. 1954an, azkenik, François Mitterrandek, orduan Justizia Ministro, Frantziatik emititzen zuen Euzkadi Irratia itxi zuen. Tarte horretan, gainera, Telesforo Monzon sailburuak Jaurlaritzatik alde egin zuen, monarkikoekin lankidetzaren jorratzearen aldekoa zelako. Bost urte horietako gertakizunek bertan behera utzi zuten ordura arteko politikaren norabidea.

AEBen jarrera aldaketak Jaurlaritzaren porrota ekarri zuen. Baina ez zen izan bakarrik porrot estrategikoa, baita antolaketa-porrota ere, zeren eta Jaurlaritzaren, eta Eusko Alderdi Jeltzalearen, diru-sarreraren garrantzitsuenetako bat Britainia Handiko eta Estatu Batuetako zerbitzu sekretuek ematen zieten dirua zen. Estatu Batuen politika aldatzean, 1948an, eta bereziki Alderdi Errepublikarra eta Eisenhower gobernuaz jabetzean (1953an), diru hori murriztuz joan zen eta informazio zehatzaren truke ematen zuten. Hori baino larriagoa izan zen, 1951tik aurrera, ordura arte abertzaleen sarrera nagusia zen diru-trukean oinarritutako estraperloa —Ameriketatik Europara eta hemendik hara egiten zena— murriztea eta

1956tik aurrera desagertzea. Hego Amerikak bizi izan zuen krisi ekonomikoaren ondorioz eta Europako sendotzearen ondorioz, truke ofizialaren eta merkatu beltzekoaren artean zegoen aldea erabat txikitu zen eta estraperlorako mozkinen alizientea ere bai. Diru-etorriak murriztu egin ziren eta, ondorioz, Jaurlaritzaren eta EAJren baliabideak gutxitu egin ziren, soldatapeko liberatuak ordaintzeko adibidez, eta horrek areagotu egin zuen Erresistentziaren krisia.

Hori gutxi balitz, 1951n Hegoamerikak bizi izan zuen krisi ekonomikoaren eta Europako sendotzearen ondorioz, bestelako diru-etorriak murriztu egin ziren eta, beraz, Jaurlaritzaren eta EAJren baliabideak gutxitu egin ziren, soldatapeko liberatuak ordaintzeko adibidez, eta horrek areagotu egin zuen Erresistentziaren krisia.

Giro berriak aldaketa asko eta ondorio ugari utzi zituen abertzaletasunaren baitan. AEBen politika berriak Franco-ren indarra sendotzen zuela ikustean eta botere aldaketa, epe motzera gutxienez, ezinezkoa zela konturatzean, militante ugari etsi egin zuen. 1936an hasi ziren gerran, 1951n hamabost urte ziren borrokan ari zirela eta asko bere buruarentzat irtenbide bat bilatzen hasi ziren; ezkondata zuden, familia zuten eta lanpostu bila hasi ziren. Batzuek Hego Euskal Herrira itzultzea erabaki zuten, beste batzuk Amerikara joan ziren. Arazoak EBBra bertara heldu ziren, Doroteo Ziaurriz hil zenean 1951n; EBB praktikan desegin egin zen, nahiz eta formalki jarraitu Jose Agerreren zuzendaritzapean. Ordura arteko estrategiak porrot egiteak eta alderdiaren eta Jaurlaritzaren antolaketan izandako krisiek sortarazi zuten hamarkada *horribilis*-aren sentsazioa. Ez da harritzekoa, beraz, begirale komunista batek adierazi zuen moduan 1958an, jeltzaleak etsita egotea:

Los nacionalistas que regresan de la emigración, que son indudablemente los más preparados políticamente, son los más pasivos y no quieren saber nada de actividades políticas. Se disculpan que cuando a su regreso se han acercado a los que han vivido en el interior y les han planteado la necesidad de romper con la pasividad, les han contestado que hace

tiempo que han dejado de lado estas cosas y que, por consecuencia de esto, ellos no van a sacrificarse sólo, ante esta posición de los del interior, que son los que por sus conocimientos mejores de personas y del medio tienen una responsabilidad mayor de actuar. (Archivo del Partido Comunista. Serie Nacionalidades y Regiones. Euskadi/Navarra. Mikrofílmaturako agiriak, 1958, Madril)

Egoera horren marrazketa egokia egiteko beste elementu batzuk gehitu behar ditugu, Francoren errepresioa ezinbestean. Nahiz eta hamabost urte pasatu gerra amaitu zenetik, errepresioak oso gogorra izaten jarraitu zuen eta ez zen baxterre erraza jende berria bilatzea. Beste elementu bat klandestinitateko baldintzak ziren. Giro horretan, hanka-sartzeek tentsioak areagotu egiten zituzten, bai EAJren baitan, baita Euzko Jaurlaritzaren baitan ere.

Tentsio horiek estrategikoak ziren, zein izan behar zuten Jaurlaritzaren eta alderdiaren norabideak egoera berrian; baina baita antolaketa-tentsioak ere, nork agindu behar zuen, nondik lortu behar zen dirua, eta abar. Ajuriagerra eta bere inguruko ustez, amerikarrekin harreman guztiak (politikoak zein espioitzarekin lotutakoak) hautsi egin behar ziren, Zerbitzuak alderdiaren kontrolpean jarri behar ziren eta Erresistentziaren zuzendaritza Hegoaldera ekarri behar zen. Agirre eta bere ingurua, gero ikusiko dugunez, ez zegoen ados politika horrekin eta 1956 arte, gutxienez, lortu zuten zuzendaritza beraien eskuetan mantentzea. Hori guztia norberaren tentsio ere bilakatu zen, eta gaitzotu egin zuen jeltzaleen arteko giroa.

Jokin Inza jeltzalearen biografiaren pasarte askotan azaltzen dira aipaturiko ezinegonen adibideak. Horietako batean, Caracasen izandako eztabaiden berri ematen du: ordua arte Jaurlaritzarentzat bakarrik biltzen zen dirua eta Inza heldu zenean, 1956an, Erresistentziarentzat (EBBrentzat) eskatu zuen; horren ondorioz haserre kontza bat baino gehiago egon zen (Inza 2006, 212). Manuel Irujo ministro ohiak 1951n EBBri zuzendutako eskutitzean, bizi zuten giroaren berri eman zien, salaketa gogorra eginez:

Habéis trocado aquel movimiento abierto, generoso, progresivo, en un ambiente de suspicacias, con mueca de secta y clima integrista.

Andima Ibinagabekiak, bere aldetik, 1951ko abenduaren 5ean Jon Miranderi zuzendutako eskutitzean kritika zorrotzak azaldu zizkion garaiko norabide politikoari zegoionez:

Politika eginkor bat bear genuke eta orlakorik ez da ageri gure artean. [...] Egia esan, gure politikariek baditute [sic] euzko-gogoa pizkortze beste bide aunitz ere, baina bide oiek barna ibiltzerik ez dute nai.

Are larriagoa zen giro morala:

Gainera geienak igatuak daude eta gure erriak bere seneratuko denean oro zapuztuko ditu, erruki gabe gainera. Bizi-bearra, diru-naia, orra gure agintarien egingo edo ardura garaiena. Artean erria... galtzera dioaku.

Dena den, Ibinagabekiak bazuen itzaropenerako beta:

Ez da urruti ordea gure indarrak bildu ta Euskadi osoa goitik-bera inarrosiko dugun eguna. Eta egun ortarako gerturik bear degu. (Urkizu 2000)

1950eko hamarkadaren argi-izpiak

Era arinean zirriboratu ditugun eztabaida horiek gertatzen ziren bitartean, aldaketa ugari izan ziren, bai Hego Euskal Herrian, baita Ameriketako komunitate euskaldunen artean ere. Azken horietatik hasiko gara: abertzaletasunak indar berria hartu zuen Ameriketara; izan ere, hirugarren belaunaldi bat sortu zen (lehena mende hasieran Argentinan, bigarrena 1939koa eta hirugarrena 1950ekoa), exiliatu asko heldu baitziren bertara eta, gainera, aurreko belaunaldien seme-alabak gehiago inplikatu ziren lan politikoetan. Aldizkari politiko berriak sortzeko gai izan ziren, ez bakarrik Ameriketako euskaldunei zuzenduta, baita Euskal Herriko abertzale eta euskaldunei zuzendutakoak ere. Dinamika berriak sortzen lagundu zuen horrek, nahiz eta hemengo historialariek dagokien neurrian baloratzen jakin ez dugun.

Hala, Pello Irujoren eskutik etorri zen Argentinan izan zen aldaketa garrantzitsua, *Euzko Lurra-Tierra Vasca* aldizkariaren kaleratzea bultzatu zuelako. Hedabide horren lehen zenbakia 1956ko uztailaren 1ean kaleratu zen; berrikuntza nabaria zekarren, Hego Amerikako euskaldunei zuzenduta egon ordez, Euskal Herrian zeuden abertzaleei zuzenduta zegoen eta. Alderdi Komunistaren salbuespenarekin, euskaldun guztiei irekita egon zen. Horren atzetik, hurrengo hamarkadan, aldizkari asko jaio ziren Amerikan, gehienak alderdi edota erakunde bati lotuta: *Gudari*, Venezuelako Euzko Gaztedik bultzatuta, Euzko Aberri Alkartasunaren (Frente Nacional Vasco) *Euzkadi Azkatuta* Mexikon, *Irrintzi* Venezuelan Imanol Fernandez Etxeberrria *Matxari*-k argitaratuta, eta Mexikon, Caracasen eta Buenos Airesen ETako exiliatuak sortutako *Zutik* desberdinak. José María Garciarena Aguerrek (Argentinan jaiotako euskalduna berau) 1956an azaldu zuen Buenos Airesko *Laurak Bat* egoitzan emandako hitzaldi batean, handik aurrera erbeste-ko euskaldun askok jarraituko zuten jokabidea:

Nosotros somos ciudadanos argentinos y no somos ciudadanos vascos. No intervendremos en política interna vasca. Mas aquello fundamental y que *si nos comprende no tiene nada de político, sino que es esencialmente patriótico*. Siendo parte étnica integrante del pueblo vasco intervendremos en algo fundamental: el reconocimiento de la *nacionalidad vasca*. ¡Cómo puede decirse que esto es política! (Ezkerro 2006b)

Edonola ere, ezin da ahaztu Euskal Herrian bertan gertatzen ari zena. Aldaketa ekonomikoekin eta demografikoe-kin batera (oso garrantzitsuak eta behin eta berriro aipatu izan direnak), badaude beste batzuk arreta gutxiago jaso dutenak. Bi baino ez ditut aipatuko hemen: euskal kulturaren berrindartzea eta Elizaren inguruko taldeen berrantolaketa.

Lehenengo fenomenoaz aztertzeko, bi atal garrantzitsu dau-
de begi-bistan. Batetik euskarak bizi zuen atzerakada, etor-
kinen kopuru altuak euskaldunen proportzioa murriztu egin
zuelako eta bizi zuen errepresioak eta mespretxu-giroak eus-

kara galtzera zeramatelako. Horrek ez du adierazi nahi, hala-beharrez, euskal kultura idealizatuaren aurkako giroa zegoenik. Bizkaiko kasuan, bereziki, euskarak atzera egin bazuen ere, Bilbora etorri zen komunista baten esanetan, ez zen gauza bera gertatu folklorean, dantzei eta musikari zegokienez; izan ere txistua eta euskal dantzak nonahi ikusten ziren udako jaialdietan. Gauza bera gertatzen zen abertzaleek erabiltzen zituzten *milrayas* prakekin, euskal izenekin eta Athleticoko jokalarien euskalduntasunarekin.

Euskaraz idatzitako produkzioa agertzen hasi zen, nahiz eta agintarien jarrera oso gogorra izan euskararen aurrean. Beharrezkoa da, bide horretan, gogoraraztea tokiko agintari ugari, baita gobernadore zibilek ere, neurri zorrotzak hartu zituztela euskararen aurka, baina ez zela euskararen aurkako debeku orokorrik egon. Egoera horrek, zenbait karlistaren laguntzarekin, ahalbidetu zuen pixkanaka-pixkanaka, debeku eta eragozpenen erdian, euskararen aldeko zantzuek indar berriak hartzea. Ez dugu pentsatu behar —irudi topikoak gorabehera— frankismoa multzo monolitiko bat zenik, eta aukera txiki horrek zenbait garapen, mugatuak eta susmopean, ahalbidetu zituen. *Argia* astekariak kaleratu zuen *Gure mendea* CDari erreparatzen badiogu, 1950eko hamarkadan zenbait berrikuntza aurki daitezke. Lehena, Euskaltzaindiaren susperraldiaren hasiera, horren estalpean bertsolari-txapelketak eta hainbat jarduera babestu ziren. 1941ean Txilen argitaratu ostean, 1950ean plazaratu zen Zarautzen Orixeren *Euskaldunak* poema, eta Donostian Goizaldi dantza-taldea sortu zen. Urte horretan bertan, baina erbestean, *Euzko-Gogoa* aldizkaria sortu zen. Hurrengo urtean *Karmen'go Ama'ren Egutegia* hasi zen argitaratzen eta Nafarroako Diputazioak euskarazko eskolei heldu zien berriro. Zarauzko Itxaropena argialetxeak Kulixka Sorta sortu zuen. 1953an, berriz, Gipuzkoako Diputazioak Euskal Filologiako Julio Urkijo Mintegia eratu zuen eta *Anaitasuna* argitaratu zuten frantziskotarrek, Imanol Berriatuaren eskutik. Hurrengo urtean, gobernadore zibilak Loiolako Herri Irratiari euskaraz emititzea

debekatu zion, baina, bestalde, *Zeruko Argia* berragertu zen, ia hogeitaz isilik egon ondoren. Adibideak ez dira ugarriak, baina ez dira falta: 1956an, esaterako, *Jakin* bera sortu zen eta Iruñeko kaleetan lehenengo aldiz ikusi zuten Olenzero. Oztopoak oztopo —eta asko ziren—, bilakaera horrek erakutsi zuen bazeudela topagune eta jardungune berriak, klandestinitate isilak baino erosoagoak zirenak eta, behar bada, eraginkorragoak. Hainbaten iritiz, behinik behin, ez zegoen kontraesanik bi lan-eremu horien artean, hots, isilean eta agerian egin beharreko lanen artean. Koldo Mitxelena ibilbide hori egin zuen, kartzela eta Zerbitzuetatik Euskaltzaindira, eta Txillardegik kontrakoa, argitalpen publikoetatik erbeste eta klandestinitatera.

1950eko hamarkadako beste fenomeno nabarmena Elizaren inguruko taldeen indartzea eta bilakaera izan zen. Acción Católica sortutako erakundeek (JOC, HOAC, Baseri Gaztedi, eta abar) gero eta garrantzi handiagoa hartu zuten denborak aurrera egin ahala. Hamarkada horretan ez zuten helburu politikorik erakunde horien zereginek eta hausnarkeketek (ez dira nahastu behar hamar urte geroago gertatu zena-ekin). Don Balentin Zamoraren gorazarre liburuan, apaiz horren pentsamendua definitzean, ondo laburbildu zuten mugimendu horren bultzatzaile askoren jarrera:

Oso kritikoa politika eta instituzioekin, ez zuen bere gustuko eztabaida politikoa, ez eta politikan oinarritzen ziren ezberdintasunak; arriskutsua ikusten zuen. Nolabait pre-politiko zela esan dezakegu, ideologizatorik apenas zuen. Instituzioetan parte hartzearen aldekoa baina justiziarekin lotzen zuen; ez zegoen boterearen kontra baina bai boterearen abusuen aurka. (Askoren artean 2000, 94-95)

Acción Católicako kideen artean, giro abertzale edota gutxienez euskaltzale eta euskaldunetik zetorren asko. Erakunde horien hazkunde hori begi-bistakoa zen, eta jeltzaleak ohartu ziren horretaz, baita komunistak ere. Hala, 1951ko grebaren ostean idatzitako txostenean honela zioen azken alderdi horretako kide batek:

Dentro del cuadro de la actividad práctica que corresponde a los planes de las fuerzas reaccionarias y al cambio táctico de la Iglesia, esos elementos extraños y obreros de Acción Católica y nacionalistas mezclados (exceptuando los nacionalistas con una conciencia política y de clase más desarrollada, nuestros camaradas los consideran lo mismo, tanto católicos como nacionalistas y viceversa, [...] propagaban en establecimientos y en la calle, en las concentraciones, el carácter «económico» de la huelga, con la preocupación de quitar todo ropaje político a la misma.

Al parecer, su esfuerzo [jeltzaleena] e influencia mayor están en los sindicatos católicos. La coincidencia de los sentimientos católicos y antifranquistas en muchos obreros les da una mayor facilidad para este trabajo. Difícilmente podríamos señalar en este momento, cuál es la influencia que el P.N. influye y ejerce sobre los mismos por ser mezcla con la Iglesia. (Archivo del Partido Comunista. Serie Nacionalidades y Regiones. Euskadi/Navarra. Mikrofilmatutako agiriak, 1951, Madril)

1956ko beste txosten batek, ordea, jeltzale militanteen eta katolikoaren artean zegoen tartea nabarmendu zuen, langile katoliko asko kanpotik etorritako pertsonak zirelako. Ezin dugu ahaztu, dena den, komunisten txosten gehienak Bilboko eta Ezkerraldeko begiekin idatzitakoak zirela.

Garai hartan gorpuztu eta indartu zen, bestetik, intelektual katolikoaren multzoa. Gipuzkoako kasuan, Karlos Santamaria dugu beraien paradigma, baina bere oihartzuna oso zabala izan zen. Ez dago ikerketa zehatzik pertsona horien ondorengo ibilbideari buruz, baina soziologikoki katoliko euskaldun asko zegoen jeltzaleengandik hurbil eta habi garrantzitsua aurkitu zuten bertan frankismoaren amaierako urteetan, lehenago izan ez bazen.

Abertzaletasunaren bide berriak

Euskal gizarteak aldaketa horiek bizi zituen bitartean, abertzaletasuna ez zegoen geldirik. Barne-kritika eta eztabaidak gorabehera, 1950eko hamarkada hasieran gaztedi jeltzaleak pisu garrantzitsua zuen. Horrela onartzen du Txiki-

llardegik bere oroitzapenetan (1994, 186), baita komunisten beste txosten batek ere:

Tengo la impresión de como tal Partido Nacionalista no existe nada organizado, según mi concepto de la organización, pero ello no quiere decir que no desarrollen actividad. Por el contrario a mí me parece que trabajan muy activamente y con cierto éxito, fundamentalmente entre la juventud, utilizando infinitos procedimientos y sobre todo disponiendo de muchos medios.

La mayor actividad está encaminada a crear y mantener vivo un ambiente nacionalista en toda la jente [sic] lo que realizan de forma hábil y explotando bien el profundo ambiente antifranquista que existe ayí [sic]. Aprovechan para este trabajo todas las oportunidades que se les presentan y saben explotarlas al máximo. (Archivo del Partido Comunista. Serie Nacionalidades y Regiones. Euskadi/Navarra. Mikrofilmatutako agiriak, 1951, Madril)

Dena den, informatzaile horren ustez, jeltzaleen eragina murrizten ari zen, jende askok jeltzaleekin bat egiten zuelako Francoren aurkako herra azaltzeko, baina pentsatuz jeltzaleak ez zirela ezer garrantzitsurik egiteko gai. Ez ziren iritzi hori zuten bakarrak: 1953an Federiko Krutwigek gogor kritikatu zuen Eliza Katolikoa euskararen alde lan gutxi egi-teagatik, eta, erbestera ondoren, erradikalizatu egin zuen bere diskurtsoa, maoismora hurbilduz. 1963an plazaratu zuen *Vasconia* liburuak (gehiegikeriaz beteta) izandako oihartzunak garbi azaltzen digu garaiko giroaren ahultasuna.

Jeltzaleen artean ere egin ziren ahaleginak beraien jarrera berritzeko. Horren adibidea da Jaurlaritzaren ibilbidea teorizatzeke 1947an Anton Iralak egindako saioa. Iralak «Bere buruaren jaube» hitza hautatu zuen askatasuna kontzeptuaren gailurra adierazteke. Bere ustez, aske hitza erabiliko bagenu, horrek animalia batek eduki lezakeen egoera azalduko luke. Bere buruaren jabe denak, ordea, bere beharrak betetzeko erabiltzen du ahalmen hori, nahiz eta horrek askatasun gehiago ez eman. Izan ere, eta Maritain filosofo frantsesaren lanak jarraituz, Iralak gizarte bizitzaren oinarria «be-tebeharretan» finkatu zuen eta ez «eskubideetan». Burujabe

izateko, dena den, pertsonak askea izan behar du eta horretarako baliabide materialak, askatasun politikoa, erlijiosoa eta abar behar ditu. Iralaren ustez, Euskal Herriak «buru jaube izateko» ez zuen zertan Espainiatik banandu behar. Izan ere, banatzeko eskubideak gerra zibilak ekarri ditu historikoki (Suitza edota Estatu Batuen kasuak) eta, bestetik, Euskal Herriko tradizio historikoaren aurka doa. Horren ordez zera proposatzen zuen, Euskal Herriaren eta Espainiaren arteko harremanek kide bakoitzaren burujabetza indartu behar zutelako, bakoitzaren nortasuna eta eskumenak errespetatuz (Garmendia 1998).

Kontzeptu interesgarria eta gaur egunean oso baliagarria izan arren, jeltzaleen artean ez zuen eragin gehiegirik izan, are gutxiago gazteen artean eta amerikarren jarrerarekin etsita zeuden artean. Horien lekuko da Andima Ibinagabeitiak garai berean egindako kritika garrantzak jeltzaleen erdalzaletasuna eta epeltasuna salatuz, abertzaleen bide propioa eta batua planteatuz. Ibinagabeitia, Ameriketara joan ondoren, Jagi-Jagitik oso hurbil ibili zen eta *Irrintzi* aldizkarian parte hartu zuen, baina ez zuen apurto alderdiarekin zuten harremana (Sudupe 2003). Beste batzuk izan ziren jeltzaleen etsipena salatu eta jarrera aktiboagoa defendatu zutenak, hainbat jeltzale eta EKIN taldea sortu zuten ikasle gazteak, hain zuzen. EAJren kasuan, lehen aipatu ditugun hanka-sartzeek, klandestinitateko giroak eta norberaren ideiak besteekin patxadaz eztabaidatzeko gaitasun ezak ekarri zuten Euskal Herrian gerra bizi ez zuten gazte talde berri batzuekin ondo ez konpontzea. 1955-1957 tartean EKIN Euzko Gaztedin sartu arren, alderdiak susmopean ikusi zituen, alde batetik beraien kontura antolatu zirelako eta, bestetik, Zerbitzuekin harreman estua zutelako.

1955-1960, urte ilunak

1955 inguruan abertzaletasuna kinka larrian zegoen. Agirre lehendakariak garbi zuen, AEBen bideak porrot egin

arren, Franco kentzeko zegoen aukera bakarra Espainiako oposizioko beste taldeekin elkarlanean aritzea zela, oposizio sendoa azaltzea nazioartean. EAJko buruek, beraien alde-
tik, bide hark ezin zuela jarraitu pentsatzen zuten. Ematen zituzten arrazioen artean, honako bi hauek dira nagusiak: bat) abertzaletasunak garbitasuna gal zezakeelako Espainiako beste alderdi politikoekin lankidetzan arituta; bi) Espainiako alderdiekin lan egitearen bidea antzua zelako, ordura-
ko saiatu eta porrot egin zuen bidea.

Egoera berrira egokitzen saiatu zen Jaurlaritzaren politika, bi frontetan: lehena Europar Batasunari eta Estatu Batuei zuzenduta, Francori alternatiba espainiarra eraikitzen saiatu zen. Bigarrena (Agirrerren betiko kezka izan zena), euskal nortasunari eusteko lana. Ahalegin horien adierazgarri izan zen Euzkadiko Jaurlaritzak (Agirrek bultzatuta) 1956an Parisen egindako Euskal Mundu Biltzarra. Oposizio guztia, kanpokoa eta barrukoa, batzeko ahalegina izan zen Biltzarra, etorkizuna elkarrekin irudikatzeko asmoarekin. Bide antzua izan zen, neurri batean, zeren eta ez zuen lortu alderdi eta talde horiek bat egitea: gutxi gorabehera Biltzarraren aurretik egiten eta pentsatzen zutena egiten eta pentsatzen jarraitu baitzuten guztiek (Madarieta 2006). EMBren porrot politiko horrek ekarri zuen, neurri handian, Jaurlaritzaren gainbehera, estrategiarik gabe utzi zuen eta. 1956tik aurrera, egoeraren kontrola Agirrerren eskuetatik alderdira pasatuz joan zen, eta horren barruan Baionatik Hegoaldera. Agirrerren itxaropen bakarra Euzko Gaztedi eta EKINen uztartzearekin batera Euzko Alderdi Jeltzalea berritzea zen. Ahalegin horrek ere huts egin zuen; izan ere, alderdiko zuzendaritzak lortu zuen kritikei aurre egitea, nahiz eta garai-
pen horrek EKIN taldea, berrindartuta, EAJren magaletik ateratzea ekarri (Ibarzabal 1979). Gazte horiek ETA erakunde-
dea sortu zuten 1958ko abenduan, lehen agerpen publikoak 1959koak izan arren.

Gure artean inon aipatu ez delako dakart hona 1957ko abenduan Espainiako Alderdi Komunistako kide batek, José

María Lasok, idatzitako txostenaren zati bat, bertan iragar-tzen zuelako gerta zitekeena, nahiz eta Alderdi Komunistaren aukerak neurritz kanpo baloratu eta bere ikusmiratik aztertu:

[...] si el Partido sigue consecuentemente su actual política de desenmascarar el importante papel que la burguesía vasca desempeña en la oligarquía financiera española y, por otra parte, concede en cuanto a la forma nacional todo lo que no se halle en discrepancia con nuestros principios, es casi seguro que atraeremos hacia el Partido una parte importante de la clientela obrera nacionalista. Igualmente no puede descartarse la posibilidad de que en un futuro relativamente próximo pueda producirse en el seno del PNV una escisión en la cual el sector más reaccionario se mantendrá en sus posiciones burguesas, mientras que el resto avance de lleno hacia posiciones más sociales.

Con este grupo juvenil, el Partido ha mantenido siempre cierta relación basada en la existencia de amigos comunes. Por ello a raíz de los preparativos que se efectuaban en relación a la concentración proyectada para el 1º de mayo del presente año, se hicieron sondeos tendentes a concertar su posible participación en la Comisión unitaria organizadora. Aunque en principio, la mayoría veían con simpatía la celebración de dichos actos, dieron a entender que por encontrarse su grupo en periodo de reorganización tenían que estudiarlo. Su respuesta fue finalmente negativa [...]

Jaurlaritzaren estrategiaren porrota atzematean, bere bultzatzaileek amore eman zuten, Agirreren betiko baikortasuna gorabehera, porrota onartu, 1958ko apirilean Zerbitzuen Parisko bulegoa itxi eta eguneroko bizitzan integratzen saiatu ziren, ekintza politiko zuzenak alboratuz edota jeltzaleen artean isilik mantenduz. Abertzaletasunaren inguruko teorizazio berriak bultzatzen saiatu zen, urte batzuk geroago, talde txiki bat, Iralaren inguruan. 1960an lehendakaria hil zen, bihotzekoak jota, eta Agirrek zuen buruzagi izateko gaitasuna ez zen pasatu lehendakari berriarengana, Leizao-laren eskuetara. Une horretatik aurrera, alderdia izan zen nagusi, nahiz eta Jaurlaritzak jarraitu nortasunari eusten, formalki bederen.

Orain arte kontatutakoak gauza ezagunak dira, nahiz eta oraindik ez ditugun ezagutzen zehatz-mehatz pasarte asko.

Dena den, bada bukatu aurretik aipatu beharreko puntu pare bat. Lehena bitxikeria bat da. EAJko buruzagiek amerikarren menpe egotea leporatu zieten Zerbitzuei. Ikusi dugu nola itxi zuten Zerbitzuen Parisko egoitza 1958ko apirilean, baina, antza, Hego Amerikan lanean jarraitu zuten. Bi urte geroago, Agirre hil zenean, jakinarazi zioten Venezuelako alderdiko eta Zerbitzuen buru zen Jokin Inzari Estatu Batuek Jaurlaritzari ematen zioten diru-laguntza moztu egin zutela. Inza Frantziara etorri zen zer egin behar zuen jakiteko, bera harremanak moztearen alde izanik. Bere harridurarako, Leizaola lehendakariak lankidetzarekin jarraitzeko esan zion eta gauza bera esan zioten Beyrisko EBBko kideek, Euskadin ezetz, baina Amerikan jarrai zezakeela harremanetan, nahiz eta buruzagiek ofizialki ez jakin ezer. Beraz, Zerbitzuak amerikarren menpe zeudela salatzen zuten beraiek izan ziren harremanari jarraipena eman ziotenak (Inza 2006, 238).

EAJren eta ETAREN garrantziari dagokionez, nik ez dut pentsatzen, *Euskadi Ta Askatasuna* entziklopedian agertzen denaren aurka, hasierako une horietan, zatiketa garaian, abertzaletasun berria EAJren parean edota honi itzala egiteko moduan zegoenik, 1964ko Gernikako Aberri Eguna lekuko. Are gehiago, EAJk 1960ko hamarkadaren hasieran asko bultzatu zituen propaganda-ekintzak, besteak beste ETak sortutako alternatibari aurre egiteko. Jeltzaleen nagusitasuna nabaria zen, era berean, euskararen aldeko ekintzetan (euskara batuaren auzia gorabehera), eta bereziki ikastolen mugimenduaren hasieran. Bizkaiko lehenengo ikastola, Azkue Ikastola, Sabin Zubiri eta Xabier Peña jeltzale ezagunen eskutik sortu zen 1957an, nahiz eta 1966 arte ez legezatu (Arrien 1987). Antzeko zerbait esan daiteke Gipuzkoako ikastolei buruz, Karlos Santamaria, Mitxelena, Lasarte eta Zumalaberekin. Antton Ormazak berriki adierazi duenez, 1966an Bermeoko ikastola sortzean,

Garai hartan, orduko kontuak albo batera utzi, eta egarri berri bat sortu zen. Egarri horrek bultzada emango zion hezikuntzari, soziopolitikari eta, nola ez, gure hizkuntzari.

Baina jeltzaleak ziren beste batzuekin batera hor ari zirenak. 1960ko hamarkadaren erditik aurrera hasi zen kolokan jarzen jeltzaleen hegemonia oposizioko indarren artean; eta hingatze lan horretan, ETaren adarrekin batera, beste talde eta ideologia desberdinek hartu zuten parte, kasu askotan abertzaletasunarekin zerikusi gutxi zutenak gainera. Burgosko epaiketara itxaron behar da ezkerreko taldeak nagusitzen hasteko, hain justu EAJ berrantolatzen hasi zen garaian. Baina, 1977ko hauteskondeek erakutsi zuten bezala, ezkerreko adar desberdinek (tartean abertzaleek) kalean izan zezaketen balizko hegemonia ez zen nahikoa izan hautesleentzat zatirik handiena bereganatzeko. Baina hor beste historia bat hasi zen.¶

Bibliografia

- Askoren artean, D. Balendin Zamora eta euskal baserri mundua 1950-1990. *Epoka baten testigu eta ekintzaile*, Zarautz, Lurgintza, 2000.
- Arteche, José de. *Un vasco en la postguerra. Diario. 1939-1971*, Bilbo, Editorial La Gran Enciclopedia Vasca, 1977.
- Beltza. *El nacionalismo vasco en el exilio 1937-1960*, Donostia, Ediciones Vascas, 1977.
- Bernardo, Iñaki; Goiogana, Iñaki. *Galíndez. La tumba abierta. Guerra, exilio y frustración*, Bilbo, Sabino Arana Fundazioa, 2006.
- Ezkerro, Mikel. «Tierra Vasca. Un hito en el periodismo político del exilio vasco en Argentina», *Euskal Herria Mugaz Gaindi III*, 2006 (www.eusko.sare.org/komunitateak/ikertzaileak/ehmg-3-mintegia/txostenak/ezkerro).
- Ezkerro, Mikel. «José María Garciarena. Un vasco de ley», 2006b (www.juan.degaray.org.ar/fvajg/docs/garciarena_boletin).
- Garde Etayo, Maria Luisa. *ELA a través de dos guerras (1936-1946)*, Iruña, Pamiela, 2001.
- Garmendia, Francisco. «EAJ-ren mendeurrenean euskalerrigintzari buruzko zenbait galderei jeltzale baten erantzunak», in Askoren artean. *Cien años de nacionalismo vasco: de la clandestinidad al autogobierno*, Bilbo, Sabino Arana Kultur Elkargoa, 1998, 127-134.
- Garmendia, J. M.; Elordi, A. *La resistencia vasca*, Donostia, Haranburu Altxara, 1982.
- Goiogana, Iñaki. «Denbora aurrera eta harria geldirik», in J. Agirreazkuena. *II. Mintegia: Euskadi-Catalunya. Eusko Jaurlaritzaren eta Catalunyaeko generalitatearen erbestetik parlamentuen eraketara arte (1939-1980)*, Bilbo, 2006.
- Ibarzabal, Eugenio. «Así nació ETA. A los 20 años de su aparición», *Muga* 1, 1979, 76-89.

- Ibarzabal, Eugenio. «José Antonio Ayestarán y la historia de ELA-STV», *Muga* 3, 1980, 54-72.
- Inza, Jokin. *Hombre libre sin patria libre: memorias desde la resistencia vasca (1936-1980)*, Bilbo, Sabino Arana Fundazioa, 2006.
- Irujo, Xabier. *Euskal erbeste politikoa Urugain (1943-1955). Eusko Jaurlaritzaren administrazioa eta kanpo ekintza atzerrian*, Oñati, IVAP, 2005.
- Laso, José María. «Estudio de las fuerzas que actúan en Euskadi y su respectiva potencialidad», *El Basilisco* 27, 2000, 3-20.
- Madarieta, Asier. «El último grito de unidad. El Congreso Mundial Vasco», in J. Agirreazkuenaga. *II. Mintegia: Euskadi-Catalunya. Eusko Jaurlaritzeta Catalunyaako generalitatea: erbestetik parlamentuen eraketara arte (1939-1980)*, Bilbo, 2006, 1-21.
- Mees, Ludger. *El profeta pragmático. Aguirre, el primer lehendakari (1939-1960)*, Irun, Alga, 2006.
- Morán, Gregorio. *Los españoles que dejaron de serlo*, Bartzelona, Planeta, 1988.
- Nuñez, Luis (koord.). *Euskadi Ta Askatasuna - Euskal Herria y la libertad*, 1-8 liburukiak: Tafalla, Txalaparta, 1993-1994; 9-11 liburukiak: Andoain, Aise Liburuak, 2006.
- Olazar, Martin. *Zu, Martin. Nire bizitza. Oye, Martin. Relatos de mi vida*, Bilbo, Flash Composition, 1999.
- Pablo, Santiago de; Mees, Ludger. *El péndulo patriótico. Historia del Partido Nacionalista Vasco (1895-2005)*, Bartzelona, Crítica, 2005.
- Renobales, Eduardo. ANV, *el otro nacionalismo. Historia de Acción Nacionalista Vasca-Eusko Abertzale Ekintza*, Tafalla, Txalaparta, 2006.
- Sudupe, Pako. «Andima Ibiñagabeitia: abertzaletasun berria», in X. Apaolaza. *Herri bat bidegurutzean*, Donostia, Saturraran, 2003, 89-105.
- Torrealdai, Joan Mari. *Karlos Santamaria. Gizona eta obra* (www.gipuzkoa.kultura.net/euskera/ediciones/stmaria/ksindex.htm).
- Txillardegi. *Euskal Herria helburu*, Tafalla, Txalaparta, 1994.
- Urkizu, Patri. *Andima Ibiñagabeitia. Erbestetik barne-minez. Gutunak 1935-1967*, Zarautz, Susa, 2000.